

Mit jelent az afrocentrikus látásmód?

Az ókori görögök, még inkább Hegel óta tudjuk, mind a gondolkodás, mind a tettek mezején *tézisek* és *antitézisek*, majd szerencsés esetben *szintézisek* szerint, azok formájában zajlanak az eszmék, elgondolások megfogalmazásai, a fölöttük keletkező viták, a mindennapi vagy a történelmi dimenziójú események. Azt is tudjuk, hogy a szintézisek sok esetben igen nehezen születnek meg, mi több, sok esetben tézisek és antitézisek sorozatai küszködnek egymással hosszú időn át a szintézis megteremtésének reménye nélkül. És hogy kaput nyissunk persze máshová: ez az ókori eredetű szillogizmus, mint gondolkodási modell, persze sok esetben nem elegendő a ránk zúduló reális és gondolati valóság értelmezéséhez.

Vizsont napjainkban egy olyan sajátos gondolati-értelmezési eszmeáramlatra figyelhetünk fel, amely eme dialektikusnak tekintett modell formájában rajzolódik ki a szemünk előtt, és amelynek lényege az Európa-centrikus szemléletmóddal szembe állított afro-centrizmus.

(Ókor) Ha ennek történeti gyökereit keressük, és metodikai mankónak választott szillogizmusunkba kapaszkodunk, akkor egészen az ókorig kell visszatekintenünk.

Hogy a makedónokat, illetve magát Nagy Sándort honnan vegyük számításba, elég nehéz eldönteni. Végül is egy hódító európai népet alkottak, akik számára vélhetően nem számított, hogy valaki fehér, színes vagy fekete, jóllehet Alexandria megalapításakor nem szembesültek nagy tömegekben a Szaharától délre eső fekete népek képviselőivel. És Alexandria megalapítását mára, több mint két ezer év múltán, akár az afrikai oldalt jelentő antitézisnek vélhetjük.

Amennyiben tehát a Római Birodalom hódító háborúit és a latinitás határain messze túlnyúló, számos területre és népre kiterjedő kolonizálásait és

BIERNACZKY SZILÁRD (1944) zeneszerző, italianista, afrikanista, költő, műfordító irodalmár, 1984-től az ELTE Afrikai Kutatási Program szervezője-vezetője, 2010 óta a Mundus Novus Könyvek Kft. irodalmi vezetője, a Magyar Afrika Tudástár megalapítója.

dominancia-kialakításait vesszük szemügyre, akkor megállapíthatjuk, hogy a (némi általánosítással valóban elsőnek vélhető) európai „tézis” egyik első megnyilvánulása itt ragadható meg (mivel a Nagy Sándor által teremtett hellenizmus mintha inkább és soknépi folyamat, afféle szintézis jellegével szolgálna).

Nem kétséges, a birodalom létrehozói és irányítói (a rómaiak) Róma-centrikusak voltak... De vajon mennyire voltak faji szempontból elfogultak a kolonizált népek (germánok, frankok, hispánok, Duna-vidékiek, egyiptomiak, észak-afrikaiak, közel-keletiek stb.) tekintetében – megfogalmazódott-e a vadak és civilizáltak közötti különbségtétel? Hiszen a modern kori frankofonizálással összevethetően, de talán szerencsésebben intézték ügyeiket (persze több idejük is volt rá): a latinizált kolóniákról a római művelődés kiemelkedő alakjai beáramlottak a középpontba. Hogy Észak-Afrikára hegyezzük ki a dolgot: számos magasra emelkedett katonán, arisztokratán, sőt, császáron kívül pl. nagyműveltségű jogtudósok, történészek, gondolkodók származtak berberek köréből, közöttük is az emberi művelődés olyan kiemelkedő alakja, mint Szent Ágoston. De a kolóniákon, mint az a korabeli adatokból kiderül, kis számú rómaiból és nagyobb számú helybeliből afféle kolóniális polgárság is kialakult (lásd nyomaikat akár csak Magyarországon is, mellesleg fekete-afrikai vonásokat mutató szobrocskák is előkerültek ásatásokkor nálunk!).

A római történelmi létezés századaiban minden bizonnyal legalább annyi, ha nem több durvaság, barbárság, atrocitás jellemez(het)te ezt a kolonizálást, mint a második évezredben és főleg a 19. században lezajlott újkori gyarmatosítást (nem szólva most a római korban és római összefüggésbe is állítható germán eredetű vandálok több évszázados észak-afrikai jelenlétéről). Más kérdés, vélhetően széles körű adtafeltárás, kutatás, elemzések sora volna szükséges ahhoz, hogy felderíthessük, a tegnapi és mai világunkban oly sokszor szóba kerülő rasszizmus helyet kapott-e, és ha igen, milyen formában, a korabeli gondolkodásmódban...

(Korai és későbbi újkor) Ugorjunk azonban itt időben egy nagyot. Urs Bitterli kitűnő könyvében (*Vadak és civilizáltak*, 1982, eredeti német nyelvű kiadás: 1976) lényegében a rasszizmus (faji elfogultság) gyökereit igyekszik feltárni, a természeti népekkel való összetalálkozások szülte és évszázadokon át megmaradt európai viselkedésmódot jellemezve:

„A képtelenség, hogy az archaikus kultúrákat intellektuálisan feldolgozzák – ami politikai téren erőszakos eszközök alkalmazásához vezetett –, filozófiai-pszichológiai vonatkozásban megerősítette a többi rassz képviselőinek diszkriminálását. Az európaiak bizonytalanságát a kulturális érintkezés során rendszerint nem az a komoly törekvés váltotta fel, hogy tárgyilagosan kutassák az idegen kultúrákat, hanem inkább a bennszülöttek árnyalatoktól mentes és általános elítélése, akiket „barbárnak” és „vadembernek” nevezve egyszer s mindenkorra alacsonyabb rendűnek ítélték” (Bitterli 1982, 105).

Hogy minderre példát adjunk, Sir John Lubbock magyarul is jól ismert művét (*The Origin of Civilisation and the Primitive Condition of Man*, 1870) említjük, amelyben a szerző az ókoriaktól megkülönböztetve újkori vadnépeknek nevezi az elmúlt évszázadokban fokról fokra megközelített és megismert természeti népeket. Könyvét azonban áthatja a 19. században még általánosan érvényesülő európai felsőbbrendűség. Egy helyütt egy bizonyos Carl Lichtenstein művére (*Travels in Southern Africa*, 1-2. köt, 1803–1804) hivatkozva nagyon jellemző megfogalmazásban azt hangsúlyozza, hogy az elfogulatlan összehasonlító természetbúvár szorosabb összeköttetésben látja ezeket (a busmanokról, vagyis a társadalmi fejlődés korai szakaszát felmutató dél-afrikai szan csoportokról van szó – B. Sz.) a gorillával és csimpánzzal, mint akár Kanttal vagy Goethével.

Néhány évtizeddel korábban Arthur de Gobineau (1816–1882) francia arisztokrata gondolkodó, a rasszizmus atyja, aki Hitlerre is végzetes hatással volt, nagy négykötetes művében (*Essai sur l'inegalité des races humaines*, 1853) még lesújtóbb véleményt fogalmaz meg az afrikaiakkal kapcsolatban. Egy az interneten megtalálható névtelen összefoglalásban (Anon, n. d.) olvashatjuk e *hírhedett* kötetekből vett, alábbi idézetet:

„A fekete bőrű faj a legegyszerűbb, a létra legalján hever. Az az állatias jelleg, amely medencéjének formájában jut kifejezésre – a fogantatás pillanatától – meghatározza sorsát. Sohasem léphet ki a legszűkebb intellektuális körből. Ez a szűk és erősen hátranyúló homlokú néger ennek ellenére sem pusztán egyszerűen vadállat, mert koponyájának középső részében fellelhetőek a durván erőteljes energiák jelei. Bár gondolkodóképessége közepes vagy egyenesen semmi, a vágyban s ennél fogva az akarásban gyakran iszonyatos intenzitás jellemzi. Egyes érzékszervei – elsősorban az ízlelés és a szaglás – a másik két fajnál ismeretlen mértékben fejlődtek ki. [...] Neki minden táplálék megfelel, semmitől sem undorodik, semmi sem taszítja vissza. Csak enni akar, enni, zabálni, még hozzá szenvedéllyel; nincs olyan undorító dög, amelyet ne méltatna arra, hogy a háába temesse” (Anon, nd., Internet).

Gobineau tehát a „feketét” – amint ehhez a névtelen szerző hozzáteszi – a kor uralkodó európai sztereotípiáinak megfelelően az állatvilágból alig kiemelkedett, durva ösztönlényként jellemzi.

E tanulmány szerzője „olaszos korszakában” sokat foglalkozott az ereje teljében súlyos életválság hatására öngyilkossá lett kiváló olasz író, Cesare Pavese életművével, amelyből a versek és regények mellett nem hiányzott az etnológia iránti felfokozott figyelem sem. Poszthumusz kiadású naplójában többször is ír erről, rámutatva arra, hogyan formálódott ki Fraser hatására a nálunk Szentiván Napi tűzgyújtásként ismert népszokás a regény meghatározónak tekinthető sajátos paradigmatársa utolsó nagy művében (*La luna e i falò*, 1950, magyarul: *A hold és a máglyák*, 1971). De ő volt a szerkesztője az Einaudi nevezetes lila sorozatának is, amelyben a torinói kiadó a szakterület klasszikus műveinek adott

helyet. Nem véletlen tehát, hogy oly szívesen idézzük az ő európai szájából elhangzó antitézist Cocchiara nevezetes művéből (Cocchiara 1965, 19):

„Az a nép, amelyért a kultúra létezett... betöltötte a maga feladatát, közmegvetésnek téve ki a meddő kritika laikus tévelygéseit és felforgató, elferdült érdeklődését a barbárság és az irracionalista egzotikus területek iránt (szürrealizmus, mélypszichológia, kubizmus, a fekete Afrika és más ördögi dolgok)... Azt mondják a humanisták: Hagyjátok már a néger művészetet és az álarcokat... Ezeket a dolgokat a hagyományt felidézve közülünk senki sem találja meg a múltjában. Ezek a dolgok eldurvítanak... figyeljetelek arra, hogy mi történik... a busmanokkal, akik elárulják kultúrájukat, hogy nyugatiak legyenek. Lehanyagotlanak és meghalnak... Az, hogy nekünk más ideáljaink vannak... mint a természeti népek törzsi szertartásrendszere, nem törölheti el azt a tényt, hogy az egész Földnek általunk való meghódítása és megismerése során feltárultak előttünk ezek az egzotikus világok... de mindennek arra kell sarkalnia bennünket, hogy még mélyebben tanulmányozzuk és megértsük, hogy európaivá tegyük... az álarcok kultúráját... Nincs más választásunk. Ezeket a kulturális tényeket figyelmen kívül hagyni vagy... tagadni, hogy ezek problémákat állítanak elénk, ördögűzést hajtani végre velük szemben a humanista duda hangja mellett, vadászterületünkön kívülre lökni ezeket a kulturális tényeket pap-varázslóink áldásai közepe - ez nem a nyugati szellem hordozóihoz méltó magatartás.”

Az első súlyos (európai vagy fehér) negatív *tézis* mindemellett (már a nagy felfedezések korát követően) kétségen kizáróan a *vadak és barbárok*, illetve a *civilizáltak* megkülönböztetése, mégpedig általában és a rabszolga-kereskedelem összefüggésében (míg utóbbinak persze vannak jelentős nagyságrendű arab és keleti vonatkozásai, illetve súlyos afrikai-afrikai összefüggései is). Azt is mondhatjuk, a nem európai népek (és főleg az afrikaiak) vadakként való minősítése (egészen az abolicionizmus megerősödéséig) már szinte kezdetektől fogva (a korai 14–15. században is) önigazolással is szolgált.

Itt kell figyelmet szentelnünk a magyar művelődéstörténet, illetve a hazai afrikai tanulmányok első és jelentős „kutatójának”, az autodidakta Magyar Lászlónak (1818–1864) életútjára és műveire. Ugyanis a tengerésszé lett, kalandvágyó, utóbb kitűnő megfigyelési képességgel rendelkező terepmunkássá és etnológussá felnövekvő hazánkfia húszegynéhány évesen a tengereket járva, menet közben, egy ideig rabszolgavadász hajón is teljesített szolgálatot. Utóbb azonban, a mai Angolában 16 éven át élve, és elsősorban Angolában, de részben Namíbia és Kongó területén is számos expedíciót, felfedező utat vezetve, beleszámítva megtelepedése helyét és környezetét, az *ovimbundu* népet, akik közül afrikai feleségét is nyeri, mind jobban „kinyílik a szeme”. Mi több, már első naplóiratában, amelyet rövidesen eljuttat Magyarországra (bár csak 1857-ben jelent meg), máig egyedülálló információkkal szolgálva, az angol hadihajók elől a Kongó folyam belső torkolatvidékére „menekült” bomai rabszolgapiacot

mutatja be. Ír arról, az arabok vagy maguk a kereskedővé lett feketék miként hajtották a piacra az összefogdosott rabszolgákat, de beszámol a piacon való táboroztatásukról, a kereskedők közötti állandó vetélkedésről, a rabszolgák árusításáról, annak módjáról és az árakról. Majd pedig a következő, saját szavaival élve, valóban *szívszakasztó* sorokat fogalmazza meg:

„Öt-, hatéves gyermekek nem vétetnek meg a rabszolga-kereskedőtől, ezért szívszakasztó látni, miképp ezen kisdedek megbékolt (*megbéklyózott*) anyjukat a hosszas és fáradságos utakon követve, velük nyomorult létüket úgyszólván megosztva, itt minden irgalom nélkül, jajgató anyjuk karjaiból az embertelen quibukáktól (*karavánkísérőktől*) kiragadva, a már oly sok keserű könnyektől öntözött úton ismét a belföldre visszahajtatnak, de még ezenkívül, csaknem hihetetlen sok más kegyetlenségekkel van bélyegezve ezen istentelen embervé-kereskedés.

A megvásárlott rabszolgák, minekutána megtisztítatva, hétrőfnyi, könnyű pamutszövevel felruházva egy erős, földbe ásott fakerítésbe (*cubata*) [zárva], az úgynevezett *Mon engámbától* (örök) vigyáztatnak, éjjel mindazonáltal az erősebbek egy erős fészénybe (*?fészényben*) vasbéklyókban aludni kénytelenítettnek (*voltak kénytelenek*). Élelmekre bő és egészséges eledelt szolgáltatnak, de hogy a búbánat rajtuk erőt ne vehessen, napközben többször táncolni és dalolni kénytelennek (*kényszerítették őket*), a német közmondás szerint – *fris vogel oder krepire* – a náluk szokásban lévő muzsikai hangtul (*zenétől*) kísérve, még a rendszeren várt hajó megérkez[en]dik, amidőn (*amikor*) többszázanként behajózva [az] Amerikákra szállítatnak” (Magyar 1857, 57).

A másik és a rabszolga-kereskedelemnél is szélesebb körű, nagyobb kiterjedésű (európai vagy fehér) súlyosan negatív *tézis*nek tekinthető maga a gyarmatosítás, amelynek története Gert V. Paczensky szerint (*És jöttek a fehérek*, 1974) „nem más mint a fehérek által a „színes” földrészek lakóinak okozott csalódások hosszú láncolata.”

Nincs itt módunk az afrikai gyarmatosítás jelenségkörének, történetének akár csak dióhéjban való megjelenítésére sem. Viszont említenünk kell, hogy tézisek és antitézisek sorát vonja maga után.

A fehérek második nagy vagy még nagyobb negatív *tézise* természetesen maga a gyarmatosítás a maga becsapásaival, rablásaival, atrocitásaival, Afrika hagyományos etnikai rendjének totális felforgatásával, a határok máig etnikai konfliktusokat eredményező, népek sorát szétszakító átszabásával. A gyarmatosítás ideológiai alapja mindenképpen a törzsi körülmények között élő, kevésbé fejlett civilizációk totális meg nem értésében (vagy még inkább a meg nem értésre tudatosan törekvő magatartásban), annak lenézésében jelenik meg.

Ami viszont azt az általunk némileg korlátozott szemléletűnek ítélt *antitézist* illeti, az abból fakad, hogy napjaink szinte divattá vált elméletkergetése a poszt-kolonializmus folyamatának feltárása kapcsán, illetve az afrikai nézőpont (lásd

afrocentrizmus!) mind erőteljesebb érvényesítése következtében a kontinens népeinek minden mai baját, problémáját, elmaradottságát a gyarmatosítás következményeinek tekintik. Nem kétséges, hogy a kolonializmus, amelynek napjainkban is meglevő, sajátosan átalakult formáit közlemények időről időre felvetik, a kontinens javainak teljes kisajátításával járt, a rabszolga-kereskedelem jelentősen visszavetette a kontinens demográfiai fejlődését. Viszont mérvadó etnológusok, történészek már a múlt század első felében felvetették azt a tényt, hogy Afrika elmaradása a modern világtól a 14. században kezdődik, amikor a sok helyütt még máig is uralkodó, törzsi körülmények között nem jön létre feudalizmus (lásd Goody 1963, Ecsedy 1985, 1989), hiszen a mindenkori törzsfőnek juttatott éves ajándékok (adók?) éves távlatban visszaosztódnak az előkelők és a rokonok számára, vagyis év végére az eredmény az *üres raktár*, és így az eredeti felhalmozódás nem képes létrejönni. S persze nem alakul ki a földtulajdon alapú társadalmi szerkezet. Afrika megmarad a hagyományos törzsi királyságok keresztjtüzében.

Hogy persze a gyarmatosítást milyen mértékben – *negatív tézisként* – az afrikaiak fejletlenségével, fejlődésre képtelenségével és továbbra is bizonyos mértékig a rasszizmus fogalmát kimerítő alacsonyabbrendűséggel indokolták, jól mutatja a Fage–Tordoff szerzőpáros könyvének egy megállapítása, amelyből világosan kiderül, hogy a 19. században megindult első *Scramble for Africa* (versenyfutás Afrikáért) ismét felerősítette az abolizionizmus folyamán már némileg erejét veszített előítéleteket:

„a gyarmati terjeszkedést az európaiak csak úgy tudták morálisan igazolni, ha elhitték magukkal, hogy ők és csakis ők tudják, mi a legjobb Afrikának, nemcsak saját, de az afrikaiak érdekeinek szempontjából is. Az 1860-as években, a gyarmatosítás előestéjén nyilvánvalóvá vált, hogy az európaiak magatartása megváltozott Afrikával szemben. Míg korábban Nyugat-Afrikában megelégedtek azzal az észrevétellel, hogy az afrikai társadalmak és eszmék gyakran különböznek az európaiaktól, most már arról kezdtek beszélni, hogy ők (az európaiak) egyértelműen felsőbbrendűek. Richard Burton, a brit konzul és felfedező így kommentálta 1863-as dahomey-i misszióját: »A négerek nagy tömegben nem fognak túljutni a fejlődés egy bizonyos fokán, ez tőrhetetlen.« (Fage-Tordoff 2004, 296).

(A művelődéstörténet keresztjtüzében) Az *antitéziseknek* e már végigkísért századokból viszont csak egészen halovány nyomait tudjuk felfedezni, mégpedig inkább csak a humán tudományok művelőinek szűk és a mindennapi életet alig érintő köreiben (érzékkelhető ez a tudományos megismerés vezérfonalát követő Bitterli-monográfiában is). Giuseppe Cocchiara már idézett könyvét (*L'eterno selvaggio*, 1981) érdemes azonban e tekintetben lapozgatni. Amint az olasz tudós írja, minden bizonnyal Michel Montaigne az első, aki arra figyelmezteti olvasóit a nevezetes *Esszé*kben (1596) – az akkor már az újvilági népekről rendelkezésre

álló ismeretek birtokában –, hogy ne nevezzünk mindent barbárnak, ami csak szokatlan. De az olasz tudós felhívja a figyelmet Montesquieu, Voltaire és Rousseau megnyilvánulásaira is, akik a modern etnológia egyik atyja, Lafiteu atya nyomán vallják a jó vadember mítoszát, sőt, rezonálnak arra is, hogy Lafiteu szerint az amerikai indiánoknak egyáltalán nem alacsony a kulturális színvonaluk, és összevethető az az ókori görögökével és rómaiakéval.

Foglalkozik Cocchiara természetesen honfitársa, Giambattista Vico (1668–1744) nagyjelentőségű művével (*Scienza nuova*, 1725) is, aki Lafiteu felvetését, miszerint az akkori vadembereket az emberiség első képviselőinek tekintette, kiigazítani szándékozik, azt állítva, hogy a primitív egy olyan „előbbi”, ami örökké bennünk él, és vissza-visszatér a tudatunkban. Vagyis Vico egy minden népre érvényes evolúciós irányzatot is megalkot számos társadalomtudományi kérdést elsőként körüljáró filozófiai művében.

Örömünkre szolgál, hogy e kérdéskörrel a német művelődéstörténész, Urs Bitterli magyarra fordított könyvében is bőséges ismeretekre lelhetünk, még-hozzá számos más, Cocchiara által nem érintett szerző művét mozgásba hozva. Rámutat például arra, hogy „házon belül” is létezett a barbárság elítélése, hiszen a reneszánsz korában, amikor az olaszok érezték magukat az antik örökség letéteményeseinek, Petrarca és kortársai gyakran rohantak ki a frank és germán népek vadsága és kulturálatlansága ellen. (Petrarca maga egyébként egy kevésbé ismert és emlegetett eposzt is írt latin nyelvű hexameterekben *Africa* címmel, bár az befejezetlenül maradt, a tervezett 12 fejezetből 9 készült el belőle.)

Ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy Ceasar a gall háborúról írott művében minduntalan előnyös színben tünteti fel a barbárok kezdetleges életmódját: életmódjuk egyszerűsége előnyös a test teljesítőképességének növelésére, a természet ridegsége segíti az emberek közötti szoros kapcsolatok megteremtődését, a vendégbarátságot és vendégszeretetet, a közös földművelés, illetve a személyi tulajdon hiánya következtében pedig nem alakulhat ki az irigység.

Bitterli egyik szembeállítását is igen tanulságos. Míg John Barbott, aki egy angol kereskedelmi állomáson volt hivatalnok, súlyos megállapításokat tesz 1670 körüli időkből a „feketéről”. Mint írja:

„rendkívül érzékenyek, csibészek, bosszúvágyóak, szégyentelének, hazugok, pimaszok, falánkak és gátlástalan beszédűek... egymással kötött egyezményeiket nem tartják be, és odáig elmennek, hogy alkalomadtán egymást adják el rabszolgának...”

Addig egy bizonyos Demeter nevű francia lelkész 1767-ben írott művében azt állapítja meg, hogy:

„ez a nép nem törekszik gazdagságra, kevéssel is megelégszik... nem ismeri az élet egyéb kényelmeit sem... nem esett a nagyravágyás, a hiúság, a fényűzés

és a falánkság bűnébe, nem ismeri a vádaskodást, a rágalmazást, a pereket, az alattomoságot, a csalást, az intrikát és a többi kiáltó igazságtalanságot, amelyet másutt gyakorolnak, hogy vagyont gyűjtsenek, vagy hogy megtartsák tulajdonukat, és nincs oka megzavarni szomszédja nyugalját” (lásd a két idézetet: Bitterli 1982, 483–484).

Bitterli ezután még példák sorozatát hozza, szembeállítva az egykori pozitív és negatív megítéléseket. Tegyük hozzá, Magyar László maga is eléggé negatív képet fest az általa megismert afrikaiak mindennapi magatartásmódjáról. Ma már azonban a felhalmozódott hatalmas leírásanyagból, gyűjtési adalékokból jól tudjuk, hogy e szerzők nem sötétítettek vagy nem idealizáltak. A saját valós tapasztalataikat írták le. A törzsi világban, amint a modern Európáig vezető emberiség történetében is, atrocitásokkal telített és békés fejlődésben telt évek, évtizedek váltják a nagy háborús időszakokat. Magyar László egy alkalommal pl. éppen egy főnökválasztás kannibalizmussal és kegyetlenséggel telt ünnepi ceremóniájával szembesült. Míg Torday Emil viszont szerencsés módon megismerhette a rendezett törzsi körülmények között élő, élhető társadalmat létrehozó, mondhatnánk, szinte törzsi demokratizmust megteremtő kongói bakubák világát. De szólhatnánk a folyamatosan különös figyelmet keltő, a Szíriusz csillagképhez kapcsolódó mitológiát magukénak valló és Maliban élő animista dogonokról, akik nemzetközi megismerésük (a 19. sz. második fele) óta az egyik legbékésebb etnikai csoportnak számítottak, a falvaikat nem törzsfő, csak nagy tiszteletnek örvendő főpap, vallási vezető, a *hagon* irányította. Napjainkban viszont a vallási villongás kölcsönösen bevégzett atrocitások sorát hozta és hozza magával falvaik népének az iszlámhívő fulanikkal összeütközésbe kerülve.

Az *antitéziseknek* ebben a sorában különös szerepet szánhatunk – akár Cocchiara nyomán is és még mindig az európaiak közül – Johann Gottlieb Herdernek (1744–1803), akinek nevéhez fűződik a jó vadember mítoszának a jó nép mítoszává való oldása. Másrészt évszázadokra szóló mementója, vagyis az az első (és a világ népeit megszólaltatni akaró) népköltészeti gyűjtemény (*Volkslieder*, 1–2. köt., 1778–1779), amelynek második, bővített kiadásába (*Stimmen der Völker in Liedern*, 1807) – ennek megjelenését Herder már nem élte meg – bekerült egy malgas (madagaszkári merina) népdalciklus, mint az élő afrikai népi kultúra egyik első nyilvánvaló tanújele.

(Magyar megnyilatkozások) Erre a fonálra kell felfűznünk, bár az adatokkal ismét előre ugrunk a történelemben, a magyar megnyilvánulásokat. Több írásomban, legutóbb két Erdélyben megjelent tanulmányomban is említést tettem az *Erdélyi Muzéum* (sic!) 19. század eleji első köteteinek egyikében megjelent, magyarázatokkal ellátott fordításokról. A széles látókörű szerkesztő, Döbrentei Gábor ugyanis az akkor alig egy évtizede napvilágot látott Herder-féle napdalgyűjtemény bővített változatából (1807) közread folyóiratában (1815-ben) malgas énekszövegeket saját maga és egy ismeretlen beküldő fordításában. És e magyaráttá-

sokat egy témánk szempontjából is figyelmet érdemlő bevezetővel látja el, amelyben a következő, humanista átlelkesültséggel teljes, gyönyörű sorok olvashatók:

„Az emberi lélek nem egy, hanem munkálódásainak különbözőlései igen sokak, majd szinte megszámlálhatatlanok. Bámulás fogja el a Vizsgálat, midőn annak munkáját elágazásiban nézegeti. De a lélek vagy értelem úgy elvagyon rejtve az emberben, mint az arany a földben, s’ milliómok halnak meg, kik sugárzó fényét nem láthatták. Mert szendereg az a csak külső érzékeknél fogva vezettető emberben, s’ azokban, kik természeti állapotban vagynak. S’ mikor a legelső megindulást tette is a vadságból vetkezni kezdő nép kimiveltségében; a léleknek kifejtődése akkor se terjedhetett-el közönségesen. Sok ezerek között egyben, egyben ha meggyúlt az isteni láng s’ megpillantván a magából kiömlő fénynél, a léleknek dicső voltát, másoknak is felébresztésére dolgozni kezdett, mutatta nekik tulajdon lelkeik nemességét, s’ az utat mellyen arra mehetnek” (Döbrentei 1815, 140).

Éppen a *Hitelben* nemrégiben (2020/9. szám, 52–72) megjelent írásomban kitértem a magyar abolicionizmus (a rabszolgaság felszámolását célzó mozgalom, nem összetévesztendő a halálbüntetés eltörlésére irányuló másik mozgalommal!) néhány figyelmet érdemlő dokumentumára, amelyben azt igyekeztem fejtegetni, hogy Harriet Beecher Stowe amerikai író 1852-ben kiadott nevezetes, rabszolgaság-ellenes regényével, a *Tamás bátya kunyhójával* igen rokon hangütésben publikálja Jósika Miklós *A Könnyelműek* című regényét (1837), amelynek főszereplője egy tragikus sorsú amerikai néger. Vagy ugyanilyen és a rabszolga-felszabadítással szimpatizáló hangütésben szerepelteti a fekete figurákat Kuthy Lajos *Fehér és fekete* című, négyfelvonásos szomorújátékában (megjelent 1849).

Hadd egészítsük ki itt kissé időben előbbre nyúlva példasorunkat Madách számos drámájában és akár *Az ember tragédiájában* (1862) is megnyilvánuló rabszolgaság-ellenességgel, illetve időben a század első felébe visszatérve Kölcsey Ferenchez, aki a *Parainesis Kölcsey Kálmánhoz* (1834 és 1836 között keletkezett, megjelenés éve: 1837) második részének történetfilozófiai fejtegetéseiben (ugyan az afrikaiakat nem említve) azt írja, „Való, hogy az emberek az isteni tanító szavait közönségesen meg nem tartották; való, hogy időről időre borzasztó jelenetek gyakran tűnnek fel: és mégis odajutottunk, hol a rabszolgaság eltörlése, az ember becsének általános megismerése, s ezredek óta fennálló kasztok összeolvadása kivihetetlennek többé nem látszik.”

Nem beszélve persze az említett írásomban is idézett Vörösmarty Mihályról, aki a „Gondolatok a könyvtárban” című költeményében, amelyet méltán tartunk számon mint a 19. századi magyar gondolati költészet legkiemelkedőbb darabját, egyenesen arról szól, hogy az ‘ember’ név ősi joga, mi „legkelendőbb...” *Kivéve aki feketén született, / Mert azt baromnak tartják e dicsők / S az isten képét szíjjal ostorozzák.*

De hasonló szimpátiával, sőt, valamiféle hazafias lelkesedéssel vették körül, amint erről is írtunk, a 19. század közepén nálunk is vendégszereplő amerikai fekete színész, Ida Aldridge-t (még Jókai is cikkben reagált az eseményre). És e szimpátia hátterében azt állt, hogy a korabeliek a magyar szabadság megteremtésének lehetőségére asszociáltak.

Mondhatni viszont, hogy az Ida Aldridge körüli eseménysorozattal rokonítható a 19–20. század fordulóján zajló angol–búr háború (1899–1902) hazai lecsapódása, amelyben egyébként a kutatások mai állása szerint mintegy 30 magyar vett részt, legtöbbször a búr oldalon. Ennek oka ezúttal is az, hogy a kis búr közösség harca a világbirodalmat építő angolokkal szemben az elvesztett magyar szabadságharc emlékét idézte fel honfitársainkban. Tegyük hozzá, hogy az olaszok kelet-afrikai (eritreai–etiópai) terjeszkedését, amelynek gyökerei ugyan a 19. század végére nyúlnak vissza, de igazában az 1935-ben kitört olasz–etióp háborúban csúcsosodik ki, csak a baloldali erdélyi *Korunk* követi igen erőteljes kritikával. Vagyis elméletünk szempontjából ismét csak a két indulópólus látszik, a dolog szintetikus látásmódja, megértése nem.

A nagy német etnológus, Leo Frobenius, akinek ugyancsak jelentős hatása támadt a két világháború közötti Magyarország értelmiségében, Németh Lászlótól Ortutay Gyulán át akár Szabolcsi Bencéig, ugyanakkor a második világháború utáni dogmatikus baloldali, szovjetbarát kritika szakmai etnológiai elméleti elképzelései (kulturális körök elmélete, kulturális morfológia, paideuma-tan, etióp–hamita típusokra osztás stb.) folytán az idealista gondolkodók karámjába zárta, az egyik legjelentősebb felszabadító erőként jellemezhető. Hiszen az Afrikára ébredés úttörői, a négritude megindítói, Léopold Sédar Senghor, Aimé Césaire és Léon Damas a harmincas években éppen az ő igen pozitív látásmódja, az afrikai civilizáció(ka)t, hagyományokat és történelmet a legmagasabbra emelő ítélete nyomán (is) indították el mozgalmukat, jelentek meg a világkultúra palettáján, és született meg a máig létező, nagy jelentőségű, mi több, mindig is afrikaiak által szerkesztett és kiadott folyóirat, a *Présence Africaine* Párizsban.

(Európa és Afrika találkozik) Visszalépve most a történelemben, és túllépve a magyar adalékokon, a nagy *antitézisek* talán legjelentősebb megnyilvánulásának a 17. század végén kezdődő, a 18. században kiteljesedő és a rabszolgaság intézményének eltörlését követelő mozgalom (abolicionizmus) tekinthető, amelynek egyedülálló dokumentumai a francia forradalomban is kiemelkedő szerepet játszó Henri Grégoire abbé (1750–1831) könyvei (*De la littérature des nègres*, 1808, valamint *De la traite et de l'esclavage des noirs et des blancs*, 1815). Közülük az első az addig ismerhető afrikai és afro-amerikai szellemi kiválóságok teljességre törekvő adatgyűjteménye gazdag annotációk kíséretében.

De nem feledkezhetünk meg azokról az afrikaiakról sem, akik, még ha jórészt csak a 20. században fedeztük is fel műveik létezését, már előjelei voltak a nagy változásoknak, már ami az afrikai történelem, kultúrák, irodalmak

megítélését és jelentékeny, világméretű művelődéstörténeti szerepkörét illeti. Eltekintve most a késő keresztény irodalomtól az etiópiai kútfőig vezető gazdag ismeretanyagtól, elsőként az észak-afrikai származású, vagyis marokkói moszlim tudósról és utazóról, Ibn Battutáról (1304–1368 vagy 1369) kell említést tennünk. Ő, ha igaz, életében 121 ezer km utat tett meg: „Utazási könyvében” (*Rihla*, kiadásai csak a 19. századtól), ami Afrikát illeti, Egyiptom mellett feltárul egy hosszabb fejezetben a Szungyata eposzról nevezetes régi Mali birodalom bármely korabeli európai udvarral vetekedő világa is.

Leo Africanus (c. 1494 – c. 1554) nevét kell továbbá említenünk, aki andalúziai születésű berber moszlim volt, pápai rabszolgává lett, olaszul írt egy nagy-jelentőségű kútforrásnak számító kötetet (*La descrittione dell’Africa*, 1550) az akkor még Európában nem ismert, nagyjából észak-afrikai területekről és népekről, majd később elhagyta Rómát, visszatért Észak-Afrikába, és eltűnt a történelemben.

Nem feledkezhetünk meg a szongái birodalom kútfőinek jeles arab nyelvű krónikáiról sem (*Mahmud al-Kati*, 1468–?, *Ahmad Baba*, 1556–1627, *Abd el-Rahman al-Sadi*, 1596 – kb. 1656). E művekből, mondhatni, hiteles képet kapunk a mintegy 200 évig fennálló, jól szervezett és a muszlim szellemiség írásos és bizonyos értelemben világias kultúrája által áthatott, a *titokzatos* Timbuktu, illetve Gao központú szongáj birodalomról, amely azonban az 1500-as évek végén összeomlik a berberek támadása nyomán. Igazolva, mintegy *antitézisként*, hogy Afrikának volt „történelme”, és nem is akármilyen.

Végül az ugyancsak későn felfedezett ún. *rabszolga-irodalomra* szeretnénk kitérni. Mára több tucat olyan felszabadított rabszolgáról tudunk, akik lehetőségét kapva a tanulásra, figyelemre méltó irodalmat teremtettek a 18–19. században. Kiemelkedik közülük a nigériai ibo eredetű és Amerikába hurcolását követően Angliába került Oludah Equiano (c. 1745–1797). Ő talán az első afrikai, aki – mivel kb. 10 éves kora körül hurcolták el a tengerpartról nővérel együtt – gyermekkori (vagyis még afrikai) emlékeit is felelevenítő életrajzában (*The Interesting Narrivie of the Life of O. E.*, 1789) fellép a rabszolga-felszabadítás érdekében. Könyve végéről idézünk egy részletet, amelyből kitűnik egyrészt, hogy a brit gazdasági törekvések már az ő gondolatvilágában is megjelennek, másrészt még a kissé kiigazított fordításon is átszűrődik, hogy a szöveg szerzője valójában nem volt igazán angol anyanyelvű és magasan iskolázott személy:

„A népesség, Afrika mélye és felszíne értékes és hasznos megtérülést eredményezhet; évszázadok rejtett kincseit hozhatja majd fényre és forgalomba. Az ipar, a vállalkozás és a bányászat is teljes körűek lesznek, arányosan, ahogy civilizálódnak. Egyszóval, ez végtelen területet nyit meg a kereskedelem, a brit manufaktúrák és a kalandor kereskedők számára. A manufaktúrák érdeke és az általános érdekek szinonimák. A rabszolgaság eltörlése lenne a valóságban az egyetlen jótétemény.

Kínzások, gyilkosság, minden más elképzelhető barbárság és gonoszság, mindezt a szegény rabszolgákon büntetlenül gyakorolják. Remélem a rabszolga-kereskedelmet eltörlik. Imádkozom, hogy ez egy mihamarabb bekövetkező esemény legyen. A nagy manufaktúrák testülete, egyesülve ebben az ügyben, jelentősen meg fogja könnyíteni és gyorsítani azt. És amint én már megállapíthatam, a legtöbbjüknek ez lényegében érdekük, és előnyükre szolgál, és olyan, mint a nemzet nagyban (kivéve azokat a személyeket, akik a rabszolga-kereskedelemben alkalmazott kínzásokhoz használt nyakbilincsek, nyakörvek, láncok, csuklókötők, lábcsavarok, húzók, hüvelykujj-csavarok, vas szájkosarak, koporsók, vasmacsák, korbácsok és más eszközök gyártásában érintettek). Rövid idő múlva egyetlen érzés fog érvényesülni, mégpedig az igazságosság és az emberség motívumai alapján. Európában százhászmillió ember él. Kérdés: hány milliót foglal magába Afrika? Tegyük fel, hogy az afrikaiak együttesen és egyénileg 5 fontot költenek fejenként ruhákra és bútorokra évente, amikor civilizálódtak, és ez így végtelenül nagy a képzelet keretein kívül!" (Equiano 2007, 190–191).

(Achebe-szindroma) Ugorjunk most a tegnapi és mai valóság világába. Chinua Achebe egy 1977-ben kelt és mindmáig vitákat gerjesztő dolgozatában (*An Image of Africa*, 1977) kijelenti, hogy Joseph Conrad a *Sötétség mélyén* (Heart of Darkness, 1902) című, mára klasszikusnak számító regényében rasszista szemléletmód tükröződik. A nagy nigériai író eme megállapítását annak idején még legjobb barátai is azonnal cáfolni igyekeztek. Tény, hogy Conrad regénye első látszatra mintha a „civilizáltak és vadak” témakör regénybe foglalt változata volna. De ha akár a szemiotikai kutatások, akár Clifford Gertz (lásd: *Az értelmezés hatalma*) jegyében a mű megértése érdekében mélyebbre ásunk, kiderül, hogy

1. a kongói felhajózásra vállalkozó főszereplő hajóskapitány, amellyel egyébként az író nem azonosul (!), lényegében egy a gyarmatosításkor szereplőit jellemezni hivatott, olyan félművelt, durva, bár nem egészen rossz érzésű figura, aki rendkívüli ellenérzésekkel viseltetik gyarmatosító fehér társai iránt, mi több, emberi érzés egyedül a veszélyes kongói felhajózás során mellette lepuskázott fekete fűtő irányában nyilvánul meg benne (!);

2. a leginkább magyarázatra szoruló mozzanat a bennszülött afrikaiak kétségkívül rendkívül torz, vademberekké minősítő megjelenítése (a hajóút végén az őserdőből leselkedő vademberek leírása), azonban ez is része annak az akkori korra jellemző (azonban az író által ilyen közvetett módon súlyosan elítélt) szemléletnek, amellyel mintegy a behatólók fehérék legitimálják, hogy e népeket kirabolhassák, és ha úgy alakul, le is gyilkolhassák őket;

3. de a regény legfőbb mélyrétegéből ásható csak elő a folyamatos figyelmeztetés: az elefántcsont (elefántagyar) állandó említése sajátos jelentéstani környezetekbe állítva, amely mint bizonyos szemiotikai (azaz mélyrétegbe ágyazott) központi jel utal, figyelmeztet, ordít az európaiak mindenén átgázoló, haszonelvű gyilkos barbarizmusára...

Az elemzés gazdagon folytatható volna. Ezúttal csak annyit: a mi megítélésünk szerint Conrad műve az (egyik?) első nagy irodalmi értéket képviselő Afrika-centrikus (euro-afrikai szemléletű?) alkotás, vagyis különleges *szintézist* előlegező *antitézis*, amelyhez majd René Maran *Batualája* (1921) kapcsolódik, megerősítést kapva André Gide kongói, illetve csádi útikönyve (*Voyage au Congo*, 1927, *Le retour du Tchad*, 1928) által.

És hadd tegyük hozzá azonnal, a *szintézis* éppen Chinua Achebe két alapvetően fontos és ibo környezetben játszódó regényében (*Things Fall Apart*, 1958, *Arrow of God*, 1964) jön létre. Miért? Mert egyrészt Maranra emlékeztetően emberi méretű afrikai hagyományos világ rajzolódik ki bennük, de Achebe Maran-on túllépve, reális(abb) fehér figurákat is fest, és reálisan tárja a világ elé a hagyományok és modernizmus, a régi hiedelemvilág és a kereszténység, a fekete érdekek (élet- és családfenntartás a ház körül és a földeken), illetve a fehér érdekek (kereskedelem = kizsákmányolás) között őrlődő helybeni lakosság mindennapjait és ünnepeit. Ezt látszik igazolni Nelson Mandela üzenete is: az általa irodalmi óriásnak nevezett Achebe: „Felemelte Afrikát a világ többi részéhez.”

Említettem e dolgozat elején, hogy szillogizmusunk alkalmazhatóságán a valóság többször is átlép: Achebe ugyanis az euro- és afrocentrikus szemléletmód *szintézisét* két regényében már megalkotta, amikor Conrad kapcsán e kétségkívül tanulságos, de erősen egyoldalúnak vélt *antitézisét* a nyilvánosság elé terjesztette.

(Afrocentrism – egy mozgalom és határai) Talán meglepő, de a nyolcvanas években megszülető (és főleg az USA-ban, az amerikai négerség körében népszerűvé vált) afrocentrikus irányzatnak a melegágya, úgy tűnik, valahogy éppen Achebe elhibázott támadása Conrad ellen, amelyre egyébként újabban a szerzők számtalanszor hivatkoznak. Jóllehet e szinte mozgalommá nőtt írásos megnyilatkozás-áradatnak a gyökereit kétségkívül a négritude-ben kell keresnünk, bár már többször is leírtuk, mi ezt a lényegében és elsősorban irodalminak tekinthető áramlatot Sartre-ral ellentétben nem „rasszizmusnak tartjuk a rasszizmussal szemben”, hanem a világkultúra egy jelentős szegletének emancipálódásra való törekvését látjuk benne, és ennyiben antitézisnek és szintézisnek szinte egyszerűen minősíthető a főleg Senghor, Césaire és Damas által életre hívott négerségmozgalom.

De lássuk, mit is mond az új afrikai *antitézis* témáját taglaló könyvek sorát hívóire rászabadító M. K. Asante:

„Az afrocentrista igyekszik feltárni és alkalmazni azokat a kódokat, szimbólumokat, motívumokat, mítoszokat és vitatott témákat, amelyek megerősíthetik az afrikai eszméknek és értékeknek egy újonnan elgondolt középpontba való elhelyezését, és így egyfajta érvényes referenciakeretként szolgálhatnak az adatok (ismeretek) feltárásához és vizsgálatához” (Asante, M. K.: *Kemet, Afrocentricity, and Knowledge*. Trenton, NJ, 1990, Africa World Press Inc., 6).

Ez a definíció így önmagában természetesen elfogadható, azonban éppen az Asante hatására létrejött és szinte mozgalommá növekedett afrocentrista elemzéstömegben jelentős elfogultságok tapasztalhatók (miközben a valós, konkrét kulturális értékekre, benyomásaink szerint, a szükségesnél jóval kevesebb fény esik). Vagyis ismét elmondható sok átforrósodott fejtegetés kapcsán, amit Sartre a négritude-ről mondott: rasszizmus a rasszizmus ellen. Annál is inkább, mert alig visszalépve az időben viszont olyan objektív és igen nagy értékű elemzésekkel találkozhatunk magunkat szemben, mint az ugyancsak nigériai ibo Elechi Amadi könyve (*Ethics in Nigerian Culture*, 1982), amelyben rendkívül meggyőző erővel tárul fel: az európai behatolás, a fehér dominancia, a másféle kultúra hogyan rombolja szét mind az egyén, mind a közösség, mind a politikai szféra esetében a hagyományos morális kötöttségeket.

És a szintéziskeresés körébe eközben talán csak Senghor régi-új gondolata, a *métissage* (legtöbnyire a népek és kultúrák keveredése hozhat létre bármely társadalom életében új értékeket) emelhető, nem kevésbé optimisztikus és romantikus színezete ellenére. Tézisére léteznek pozitív és negatív példák is.

(Egy korszakalkotó mű: szintézis vagy újabb antitézis?) Az immár három éve 95 éves korában elhunyt, nagy hatású brit etnológus, kulturális antropológus és történelemfilozófus, Jack Goody egyik utolsó könyvének a címe: *The Theft of History*. És ebben elsősorban azt igyekszik bizonyítani, hogy a világtörténelemnek mind Kelet, mind Afrika teljes értékű része, jóllehet Európa „valójában ellopta, elrabolta” e világrészek népei elől a világtörténelmet.

A kötet bevezetőjében pontos összefoglalását kapjuk meg annak, mire is gondolt valójában a szerző könyve címadásakor:

„A 'történelem elrablása' cím a történelemnek a Nyugat általi kisajátítására utal. Azaz a múltat oly módon szemléltették és mutatták be, hogy éppen mi történt az Európa- vagy gyakran csak a Nyugat Európa-tartományi skálán, és így aztán ez a világ többi része fölébe kerekedett. Ez a kontinens az, állítják sokan, amelyik feltalált egy sor értékekkel megrakodott intézményt mint a 'demokrácia', a '(világ) kereskedelmi (tevékenység)', a szabadság, az individualizmus. Jóllehet, ezek az intézmények az emberi társadalmak sokkal szélesebb körében is megtalálhatók. Azt állítom, hogy ez érvényes bizonyos érzelmek esetén is, mint a szerelem (romantikus szerelem), amely láthatóan Európában csak a 12. században bukkan fel, és hatja át a Nyugat modernizációját (lásd például a városi családot).”

Majd Afrika kapcsán saját egykori ghánai terepmunkája alapján jegyzi meg:

„Miután több évet töltöttem el afrikai 'törzseknél', amint egy szimpla ghánai királyság körében is, kérdésessé vált számomra egy sor állítás, miszerint az európaiak 'találták volna fel' a kormányzás formáit (amint a demokráciát), a rokonsági kapcsolatok formáit (amint a nukleáris családot), a csere formáit

(amint a piacot) vagy a jogszolgáltatás formáit, amikor azok embrionális formában legalábbis széles körben jelen vannak máshol is.”

Goody itt nem említi, de könyve további részében sokszor megfogalmazódik: amint Ázsia, Afrika is része a világtörténelemnek, azaz Afrikának is van történelme, még ha ez nem is annyira az írásbeliségből, mint inkább a szóbeliségből tárható fel (lásd Jan Vansina munkásságának kiemelkedően fontos szerepét ebben a tekintetben, amelyet viszont Goody ezúttal nem érint, illetve magának Goody-nak a fontosságát a szóbeliség és írásbeliség kérdéskörében tett jelentős előrelépéseket illetően).

Mi most itt csak a Goody által felsorolt és európai „találmánynak” tekintett kategóriákra utalunk vissza.

Ami a *demokráciát* illeti, e fogalom valóban nem létezik a hagyományos Afrikában. Viszont törzsi formációk egész sorát említhetjük, ahol létjogosultságot kap afféle „törzsi polgáriság”, az életet demokratikusnak mondható viszonyok jellemzik. Nem beszélve a kisebb közösségekről, ahol az erősen szabályozott formák között létező ember méltósággal élheti életét. A közösségi irányítás/kormányzás mellé (a törzsi uralkodókat egyébként igen sok közösségi szempontú kötöttség terhelte) még felsorakoztathatjuk a rokonsági rendszer gazdag és erőteljesen érvényesülő hálózatát is, amely ugyancsak a méltóságteljes (mondhatni demokratikus) életviszonyok megteremtését tette lehetővé. Bár mellesleg éppen ez a rendszer volt az egyik fő akadály a földtulajdon alapú feudalizmus afrikai kialakulásának.

A helyi és hosszabb távú *kereskedelem* (mercantile) létét már egy 1963-ban megjelent igen nagy terjedelmű és számos afrikai népre kiterjedő tanulmánykötet jelzi (Paul Bohannon et al ed.: *Markets in Africa*, 1962). De idézhetjük Eric R. Wolf kötetéből (*Europe and the People Without History*, 1990) a következő sorokat is, amelyek a már sokkal korábban (pl. Leo Frobenius által is) feszegetett, hosszú távú és akár az ókortól nyomon követhető észak- és nyugat-afrikai kereskedelem gazdag nyomait tárják fel:

„A Nyugat-Szaharán át Marokkóba és Algériába vezető kereskedelmi útvonalak elsősorban a mande nyelvet beszélő diula (gyula) kereskedőnép ellenőrzése alatt álltak, a Djennétől... egészen az erdő övezet szélén fekvő Berghóig... A Tunéziába és Líbiába vezető, keletebbre eső kereskedelmi útvonalak a hauszák kereskedelmi hálózatához csatlakoztak – ők az észak-nigériai Kano városától és más hausza városoktól dél felé, az erdei övezet irányába cserélték tovább az árukat...” (magyar kiadás, 53–54).

Amint a demokratizmus, ugyanígy az *államalapítás*, illetve az *élhető társadalom* (human or humanistic society) afrikai létezése is ma már széles körben ismert, elemzett, gazdagon körbejárt témakör. Igen nagy számú kisebb-nagyobb fejedelemségről vannak ismereteink az első évezred végétől kezdve. Talán

a legérdekesebb a legelső: a vélhetően szoninkék által a 800-as években létrehozott ősi ghánai (Wolfnál *Aukar*) állam, amelynek késői túléléséről egy szenegáli kutató – eredményeit tekintve a nemzetközi szakirodalomban mindmáig nem eléggé ismertté vált – könyve tudósít (Abdoulaye Bathily: *Les portes de l'or. Le royaume de Galam (VIIIe – XVIIIe siècle, 1989)*). Ami a *jogszolgáltatást* illeti, a nyugat-afrikai birodalmak (lásd például a ghánai hagyományos Asanti királyságot vagy a ruandai tuszi arisztokrácia által fenntartott korai államot) helyenként szinte nyugati módra kidolgozott, bonyolult jogrendszereiről gazdag szakirodalom áll napjainkra rendelkezésre (R. S. Rattray, 1929 – Alexis Kagame, 1952).

Kapitalizmus Afrikában nem alakult ki (erről Goodynak is van egy máig érvényes kitűnő tanulmánya – 1963 –, de honfitársunkat, Ecsedy Csabát is említhetnénk – 1985, 1989). Viszont a kereskedelmi igényeknek megfelelően volt pénz: lásd a kauri csiga monetáris szerepkörét vagy még inkább a ghánai asanti államban az aranyport, illetve a mérésére használt és közmondásokat jelképező réz (a királyi udvar esetében arany) miniatúr szobrocskákat.

A *szabadság és individualizmus* kérdésében két példa saját kutatásaink területéről: 1. szinte minden törzsi királyságban, az uralkodóházban vagy a jelentősebb nemesi családokban énekmondó/történetmondó (griot Nyugat-Afrikában vagy imbongi/dicsőítőénekes a dél-afrikai zuluknál stb.) kapott helyet, azonban ők nemcsak a múlt idézői, hanem afféle tanácsadók is voltak, jogukban áll(t) szükség esetén kritikát gyakorolni; 2. érdemes fellapozni az ún. önálló személyiség megteremtődése és kibontakozása témakörében Torday Emil műveit, és elolvasni például mindazt, amit a gyűjtései idején uralkodó, felvilágosodott szellemű kuba királyról ír e tekintetben.

A *romantikus szerelem* kérdése ugyancsak saját kutatásaink területére vezet. Publikáltam már egy terjedelmes tanulmányt („Ha szárnyaló madarakat látsz valahol...”, 2007), amelyben az afrikai szerelem, erotika és obszcenitás kérdését vizsgálom, egyet értve a világhírű brit tudóssal, Sir E. E. Evans-Pritcharddal, aki szerint Afrikában nincs obszcenitás, az európai fül számára egyetlen szó az afrikaiak számára rituális kötöttségűek. Viszont számos példáját találtam már a korai (19. sz. végi gyűjtésekben is), az individuális szerelmi kifejezésnek mind a női, mind a férfiköltészetben. Egy azóta fellelt és az etiópiai galla (ma inkább: oromónak nevezett) törzstől származó dal szövegét illeszttem most ide példaként (hihetetlen párhuzam, ez a költői kép, avagy metafora – lábtörlőd lennék – egy József Attila versben is felbukkan):

HA ÉN EGY ÖKÖR LENNÉK
*Az énekes arra vágyik, bőrköpeny legyen belőle,
Hogy szíve választottja magán viselje őt.*

*Ha én egy ökör lehetnék
Egy ökör, egy szép ökör,
Szép, de makacs,*

A kereskedő megvenne engem,
Megvenne és leölné engem,
Lenyúzná a bőrömet,
Elvinne a vásárba engem,
Egy arra járó nő alkudna rám,
Egy szép leány megvásárolna engem,
Illatos parfümöt szórna rám,
Köré tekerve tölteném az éjszakát,
Köré tekerve tölteném a délutánt,
Férje mondaná: Ez egy halott (bőr),
De enyém lenne a szerelmem.

(Ernesto Cerulli: *Folk-Literature of the Galla
of Southern Abyssinia*, 1922)

Tanulság és javaslat

Dolgozatunk végén, amelyben három tudományterület: a történelemfilozófia, az etnológia és az irodalomtudomány, illetve kiegészítésül a folklorisztika eszközeit vettük igénybe, úgy látjuk, az egyedüli járható út ahhoz, hogy az afrikai történelem és kultúra tényeit és értékeit a világkultúra vérkeringésébe bevezessük (a világtörténelem, a világkultúra, a világirodalom stb. egyenrangú részévé tegyük), ha elfogultságmentesen és tényszerűen a következőkre törekszünk:

- Afrika sokrétű társadalmi és kulturális értékeinek feltárása, összegyűjtése és dokumentálása (lásd: Léopold Sédar Senghor: *Ce que je crois*, magyarul: 1988).
- Földi méretű együttműködés Afrika „teljes” megismerése érdekében.
- Mind európai, mind afrikai oldalról szorgalmazni kell egy olyan világszemlélet kialakítását, amelyben Afrika a világkultúrába természetes módon beilleszkedő szereplőként kap helyet.

BIBLIOGRÁFIA

(Megjegyzés: a régi, 16–19. századi művek az internetről egyképpen letölthetők!)

Achebe, Chinua

1958 (1963-as kiadás) *Things Fall Apart*. London, Heinemann Educational Books.

1964 *Arrow of God*. Heinemann Educational Books.

1977 (1978) *An Image of Africa*. Eredeti kiadása: *Massachusetts Review*, ismert kiadása: *Research in African Literatures*, 1978, Vol. 9, No. 1, 1–15.

Africanus, Leo

1550 *La descrittione dell’Africa*. Venezia, Edizione Ramusio, lapszámozás nehezen megállapítható.

Amadi, Elechi

1982 *Ethics in Nigerian Culture*. Ibadan, Heinemann Educational Books (Nigeria) Ltd.

- Asante, M. K.
1990 *Kemet, Afrocentricity, and Knowledge*. Trenton, NJ, Africa World Press Inc.
- Bathily, Abdoulaye
1989 *Les portes de l'or. Le royaume de Galam (VIIIe – XVIIIe siècle)*, Paris, L'Harmattan.
- Biernaczky Szilárd
2007 „Ha szárnyaló madarakat látsz valahol...” (Szerelem, erotika, obszcenitás – hagyományos afrikai költői műfajok). *Néprajzi Látóhatár*, 1–2. szám, 167–210.
2013 Búrok a magyar művelődés történetében (Boers in the Hungarian Culture History). *Afrika Tanulmányok*, 7. évf., 1. szám, 89–118.
2019 A szóbeli történelem kutatásának megszületése. Jegyzetek egy iskolateremtő tudós szakmai pályafutásáról (Jan Vansina). *Klió* (Debrecen), 28. évfolyam, 1. és 2. szám, 80–91, 88–95.
2019 Afrikai „vad népek” költészete. Egy filológiai felfedezés és oknyomozás története. Malgas énekek Döbrentei Gábor folyóiratában (Erdélyi Múzeum, 1815). *Erdélyi Múzeum*, 81. évf., 2. szám, 13–27.
2019 Antropológiai világtörténet-tudomány? (Jack Goodyról). *Aetas* (Szeged), 34. évf., 4. szám, 148–159.
2019 Afrika az erdélyi művelődés történetében. *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve*, 26. kötet, 315–340.
- Bitterli, Urs
1976 *Die „Wilden” und „Zivilisierten” Grudnzüge einer Geistes und Kulturgeschichte der europäisch-überseeischen Begegnung* (The Savages and the Civilised). München, Verlag C. H. Beck. (Magyar kiadása: „Vadak” és „civilizáltak”. *Az európai tengerentúli érintkezés szellem- és kultúrtörténete*, Budapest, Gondolat.)
- Bohannon, Paul and Dalton, George ed.
1965 *Markets in Africa*. Evanston, IL, Northwestern University Press.
- Cerulli, Ernesto
1922 *Folk-Literature of the Galla of Southern Abyssinia*. Cambridge, Mass., African Dept. of the Peabody Museum of Harvard University. (Varia Africana III.)
- Cocchiara, Giuseppe
1961 *L'eterno selvaggio. Presenza and influo del mondo primitivo nella cultura moderna*. Milano, Il Saggiatore. (Magyarul: *Az örök vadember. A primitív világ jelenléte és hatása a modern kultúrára*. Ford. László János. 1965, Budapest, Gondolat.)
- Conrad, Joseph (magyarul is)
1899 *Heart of Darkness*, három részben: *Blackwood's Magazine* (London), könyvalakban in *Youth: a Narrative, and Two Other Stories*, Edinburgh – London, William Blacword and Sons, 160 old. (Magyarul: *Sötétség mélyén*. Ford. Vámosi Pál és Katona Tamás. 1977, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.)
- Döbrentei Gábor
1815 Vadak énekei. *Erdélyi Múzeum*, harmadik füzet, 1815, 140–149.
- Ecsedy Csaba (mindkettő magyarul is)
1985 Politico-Economic Types and Processus of Transition from Monarchic Tribalism to Traditional State in Africa. *Jahrbuch des Museum für Völkerkunde zu Leipzig*, XXXVI, 56–64.
1989 Formation of State and Landownership in Africa, in: Tókei Ferenc szerk.: *Primitive Society and Asiatic Mode of Production*. Budapest, MTA Orientalisztikai Munkaközösség, 143–199.
- Equiano, Olaudah or Gustavus Vassa
1789 *The Interesting Narrative of the Life of Olaudah Equiano or Gustavus Vassa, The African*. Written by Himself, London, Author (használt modern kiadás: Dodo Press, 2007, n. place).

- Es'sadi Abderrahman Ben Abdallah Ben'imran Ben' Amir
1900 *Tarikh Es-Soudan*, traduit de l'arabe par O. Houdas, Paris, Ernest Leroux.
- Fage, J. D. – Tordoff, W.
2004 *Afrika története*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Geertz, Clifford
1973 *The Interpretation of Cultures*. Selected Essays, New York, Basic Books. (Magyarul: *Az értelmezés hatalma*. Ford. többen, Budapest, Századvég Kiadó.)
- Gide, André
1927 *Voyage au Congo*: Paris, Gallimard. (Magyarul: *Kongói utazás*. Ford. Szávai Nándor. Budapest, Európa.)
1928 *Le retour du Tchad*. Paris, Gallimard.
- Gobineau, Joseph Arthur de
1853 *Essai sur l'inégalité des races humaines*. 1-4. köt. Paris Librairie de Firmin Didot Frères.
- Goody, Jack
1963 *Feudalism in Africa?*, *Journal of African History*, Vol. 4., No. 1, 1-18.
2006 *The Theft of History*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Grégoire, Henri (abbé)
1808 *De la littérature des nègres*. Paris, Chez Maradan Librairie.
1815 *De la traite et de l'esclavage des noirs et des blancs*. Paris, Adrian Egron Imprimeur.
- Herder, Johann Gottfried von
1877-1878 *Volkslieder*. 1-2. kötet. Leibzich, Weygand.
1807 *Zu den Liedern der Magadascar* (Aus dem Französischen des Ritter Parny), in: *Stimmen der Wölker in Liedern*. Szerk. Johann von Müller, Tübingen, J. G. Cotta'schen Buchhandlung, 537-552.
- Ibn Battuta
1853 *Voyages d'Ibn Battutah*. Ed. G. Defremery et B. R., Sanguinetti, Paris, L'Imprimerie Impériale, I-V. kötet. (Magyarul: *Ibn Battúta zarándokútja és vándorlásai*. Ford. Boga István és Prileszky Csilla. Bev. és jegyz. Germanus Gyula. 1964, Budapest, Gondolat. Klasszikus Útleírások – Afrikáról: 347-363.)
- Imre Zoltán
2015 *Helyettesítés, mediatisáció és színház. Ira Aldridge 1853-as pesti vendéjátéka. Irodalomtörténet*, 4. szám, 399-435.
- Jósika Miklós
1837 *A könnyelműek* (J. M. regényei – Negyedik kötet – Első és Második Rész). Pesten, Heckenast Gustáv tulajdona.
- Kagame, Alexis
1952 *Le code des institutions politiques de Rwanda précolonial*. Bruxelles, Institut Royal Colonial Belge (Series Mémoires).
- Kuthy Lajos
1849 *Fehér és fekete. Szomorujáték 4 felvonásban*, in Nagy Ignác: *Szinműtár, 1839-1849*; 97-132.
- Lafitau, Josep François
1724 *Moeurs des Sauvages Américains, comparées aux mœurs des premiers temps*. Vol. 1-2, Paris, Saugrain-Hochereau.
- Lindfors, Bernth
2011 *Ida Aldridge*. Rochester NY, University of Rochester Press.
2011 *Ida Aldridge: The Vagabond Years 1833-1852*. Rochester NY, University of Rochester Press.
2011 *Ida Aldridge: Performing Shakespeare in Europe 1852-1855*. University of Rochester Press-Boydell & Brewer.

- Lindfors, Bernth ed.
2007 *Ida Aldridge. The African Roscius*. Rochester, NY, University of Rochester Press.
- Lubbock, John
1870 (1898-as kiadás) *The Origin of Civilisation and the Primitive Condition of Man*. New York, D. Appleton and Co. (Magyarul: *A történelem előtti idők, megvilágítva a régi maradványok s az újabbnak vadnépek életmódja és szokásai által*. Írta Sir John Lubbock, az eredeti harmadik kiadása után fordította Öreg János, a fordítást átvizsgálta Pulszky Ferenc, I–II. kötet, 1876, Budapest, Természettudományi Könyvkiadó Vállalat, IX–X. kiadvány.)
- Magyar László
1857 Magyar László felhajtása a Kongo vagy Zaire délafrikai folyamán a fáró-szangói kataraktáig in: *Délfrikai levelei és naplókivonatai*. Kiadta: Hunfalvy János a magyar akadémia költségén, Pest, Emich Gusztáv könyvnyomdája, 26–50.
- Mahmud Al-Kati (1462–1587 vagy 1593?)
1913 *Tarikh el-Fettach ou chronique du chercheur pour servir à l'histoire des villes des armées et du Tekroun*, par Mahmoûd Kâti ben El-Hâdj El-Motaouakkel Kâti et l'un de ses petits-fils, traduction française par O. Houdas et M. Delafosse, Paris, Ernest Leroux.
- Maran, René
1921 *Batouala. Véritable roman nègre*. Paris, Ed. Albin Michel. (*Batouala. Igaz néger regény*. Ford. Kun Tibor. Érd, Mundus Novus Könyvek.)
- Montaigne, Michel
1580 *Essais*, 1–2. köt. Bordeaux, Féret et Fils. (különféle magyar kiadások léteznek)
- Paczensky, Gert V.
1974 *Die Weissen kommen. Die wahre Geschichte des Kolonialismus*. Hamburg, Hoffmann und Campe. (*És jöttek a fehérek. A gyarmatosítás fél évezrede*. Budapest, Gondolat.)
- Rattray, Robert Sutherland
1929 *Ashanti Law and Constitution*, Oxford, Clarendon Press.
- Senghor, Léopold Sédar
1988 *Ce que je crois*. Paris, Grasset. (Magyarul: *Amiben hiszek*. Ford. Kun Tibor, szerk. és utószó Biernaczky Szilárd. Érd, 2015, Mundus Novus Könyvek.)
- Torday, Emil – Joyce, Thomas Athol
+1911 *Notes ethnographiques sur les peuples communément appelés Bakuba, ainsi que sur les peuplades apparentées: Les Bushongo*. Bruxelles, Ministère des Colonies. (Musée du Congo Belge. Annales D. Ethnographie, Anthropologie, Ser. 3. Vol. 2/1.)
- Vansina, Jan
1961 *De la tradition orale, Essai de la méthode historique*. Tervuren, Musée Royal de l'Afrique Centrale.
- Vico, Giambattista
1725 (1836-os kiadás) *Principi di una scienza nuova intorno alla natura delle nazioni*. Milano, Società Tipografica de' Classici Italiani. (Magyarul: *Az új tudomány*. Ford. Dienes Gedeon és Szemere Samu. 1963, Budapest, Akadémiai Kiadó.)
- Wolf, Eric P.
1990 *Europe and the People Without History*. Berkeley–Los Angeles–London, University of California Press. (Magyarul: *Európa és a történelem nélküli népek*. Ford. Makai György. 1995, Budapest, Akadémiai Kiadó–Osiris–Századvég.)